Григорій ОХРІМЕНКО,
Ігор МАРКУС,
Світлана ЛОКАЙЧУК,
Наталія СКЛЯРЕНКО
(Луцьк)

КАМ'ЯНІ ВИРОБИ ДОБИ БРОНЗИ ПІВДЕННОГО ПОХОДЖЕННЯ НА ЗАХІДНІЙ ВОЛИНІ

Кам'яні сокири з просвердленим отвором є ефектними експозиційними артефактами музеїв Волині (у т.ч. Володимир-Волинського історичного музею). Крім того, вони є досить науково-інформативними: дають уявлення про різні етнічні спільноти епох енеоліту, бронзи, в середовищі яких виготовлялися. Так, зокрема, сокири човноподібної форми належали представникам однієї з культур шнурової кераміки – середньодніпровській. Сокири з грибоподібним обушком виготовлялися в середовищі прагерманської культури лійчастого посуду. Клиноподібні сокири належать до пізнього періоду культури шнурової кераміки (рис. 7:5). Населення стжижовської культури використовувало, зокрема, ромбоподібні предмети озброєння ближнього бою (рис. 7:7). Наявність цих досконалих знарядь на певній місцевості вказує на ймовірність перебування тут представників певного етносу.

Значна колекція кам'яних сокир у Володимир-Волинському історичному музеї дає можливість побачити регіон Західного Побужжя як унікальну контактну зону Центральної та Східної Європи у III – II тис. до н.е. (рис.1).

Виключно оригінальним типом зброї, що знайдена на Західній Волині, є тонкі вигнуті сокири явно південного походження або виготовлені тут із запозичених зразків (рис. 2, рис. 3). Імовірним її першозразком можуть бути ритуальні (або парадні) вироби, виявлені у шарі Троя II (сучасна Туреччина) (рис. 5: 1-3). Ці чудово виконані поліровані вироби, що безсумнівно належать до найвищих шедеврів первісного мистецтва, могли служити зразком для майстрів-зброярів по каменю катакомбної та бабинської культур Причорномор'я (хоча хронологічний розрив між ними – значний) (рис. 5:4-10; рис. 4). Подібні до цих сокир, але більш вигнуті та масивніші, відомі і на Північному Кавказі. Про них писала Аннетта Нечитайло у книзі «Связи населения Степной Украины и Северного Кавказа в эпоху бронзы» [1]. Подібні вироби бачимо в іншій книзі дослідниці «Верхнее Прикубанье в бронзовом веке» [2]. У цього типу сокир середня частина (навколо отвору) потовщена (рис. 7: 1-4). Згадані предмети озброєння виявлені переважно у межиріччі Горині та Стиру (найбільше на Волинській височині) і може вказувати на прихід та проживання тут групи номадичного населення катакомбної культурно-історичної спільності. Усього цих знахідок відомо більше десяти: 1) с. Новий Корець Корецького р-ну Рівненської обл.; 2) Олика Ківерцівського р-ну; 3) Луцьк; 4) Торчин Луцького р-ну Волинської обл.; 5) Млинівський р-н; 6) Дубнівський р-н; 7) Жорнів Ківерцівський р-н Волинська обл.; 8) Зозів II Рівненський р-н; 9) Листвин Дубнівський р-н; 10) Остріг, ур. Бельмаж, Острозького р-ну; 11) Кутянка Острозького р-ну Рівненської обл. та ін.

У середній та пізній періоди доби бронзи на теренах Західної Волині та Волинського Полісся фіксуються південні впливи, можливо, незначна інфільтрація населення, проникнення виробів. Тобто окреслені терени мали контакти з досить віддаленими регіонами – Балканами, Подунав'ям, Закарпаттям, Причорномор'ям. Прикладів таких зв'язків не є аж так багато, але за ними може приховуватися важлива інформація та науково вагомий зміст.

В. Клочко та О. Косько звернули увагу на значну кількість кам'яних сокир причорноморського (переважно катакомбної культури) виробництва або місцевих, виготовлених за їхнім зразком, на території Поділля, Волині, а також на Холмщині та Повісленні (Польща). Цікаво, що до інгулецького та донецького типу бойових сокир ними віднесені вироби, виявлені біля Луцька, сіл Несвіч Луцького р-ну, Піски Горохівського р-ну, Лудин Володимир-Волинського р-ну, Старий Загорів Локачинського р-ну [4, s. 285, ryc. 12, ryc. 13, ryc. 16]. Також подібні знахідки походять з Любомльського р-ну, де крім характерних сокир південного типу, виявлено «цитриноподібні» булави [5, с. 362, рис. 3.76] (рис. 8: 1, 6). Безперечно, терени південної Волині,

в тому числі Дубнівського, Рівненського, Острозького, Здолбунівського та інших районів теж багаті на подібні артефакти. Варто зауважити, що окремі кам'яні сокири середньодніпровської культури пізнішого етапу, імовірно, внаслідок взаємодії з ямним та катакомбним середовищем в розлеглій зоні лісостепу Придніпров'я мають подібні риси зі зброєю близького бою припонтійських номадів [6, с. 178, рис. 1].

Наявність цих артефактів, напевне, свідчить про мілітаризованість припонтійського населення, а також далекосяжні впливи (інфільтрації), переміщення окремих номадичних груп, ідей, виробів на північний захід – аж до Балтії. Одним із результатів проникнення катакомбного населення на Волинь можна вважати появу тут приблизно у 2000 р. до н. е. стжижовської культури (СК). Таким чином, широка зона між Балтією та Припонтидою стала ареною взаємодії праєвропейських та праазійських впливів.

В публікації І. Свєшнікова «Серпентиновый топор в коллекции Львовского исторического музея» йдеться про кам'яну бойову сокиру немісцевого походження, про що свідчить форма виробу і матеріал, з якого вона зроблена [7, с. 126-131]. Знайдена сокира в довоєнний період, як пише автор, на території Волинської або Рівненської області. Її довжина – 13,6 см; максимальна ширина – 4,8 см; діаметр отвору – 2,4 см та 2,1 см (з боку руків'я отвір був більшим). Сокиру можна віднести до довгообушного або п'ятибічного типу. В перетині обух овальний, діаметрами 3,8 см та 3,3 см. Нижня, лезова, частина предмету має навскіс відточені грані. Лезова та обушна частини злегка опущені донизу, і весь бічний профіль має вигнутість. І. Свєшніков в якості аналогів наводить сокиру з Бородинського скарбу, імовірно, культури багатоваликової кераміки (бабинської), де в таких предметах озброєння вигин трапляється часто. Цікаво, що з боків леза на виробі є «тонкі хвилеподібні борозеночки», аналоги яким знайти важко. Робочий край леза злегка вигнутий, а верхній край звужений. Поверхня відполірована досить старанно. На кафедрі мінералології Львівського університету встановлено, що сокира зроблена з серпентину. Аналогію цьому виробу автор знаходить у нефритовій сокирі, виявленій біля с. Тайгул Маріупольського району [7, с. 128-131]. А вона, у свою чергу, подібна до бронзового виробу з поховання, відкритого на території цегельного заводу поблизу с. Коритне колишнього Козинського р-ну (нині Радивилівського) Рівненської обл. Сокира також має злегка вигнуту форму. Подібної ж форми зброю виявили в 1903 р. в похованні (курган 29) в с. Яцківці Липовецького повіту Київської губернії (нині Липовецький р-н Вінницької обл.). Виготовлена вона з темного каменю. Зверху на цій сокирі є поздовжнє ребро. І. Свєшніков слушно зауважує, що подібні предмети трапляються на Північному Кавказі, в Причорномор'ї, а на Волині згадані сокири є імпортом [7, с. 129]. Серпентинову та інші згадані сокири цього типу дослідник датував пізньою добою бронзи і схильний був пов'язувати з комарівською культурою. На нашу думку, такі імпорти могли з'явитися тут завдяки культурі багатоваликової кераміки або катакомбній.

До причорноморських виробів (імовірно, катакомбної культури) належить і сокира, знайдена на полі в с. Доросині Рожищенського р-ну Волинської обл. Вона середніх розмірів (15 см), виготовлена з базальту, але з білими плямами. Має видовжену обушкову частину, більш тонку і коротшу лезову, але розширені округлі виступи навколо отвору. Подібного типу вироби відомі в Припонтійській зоні, в Середньому Подніпров'ї [8, с. 62, рис. 2]. Так, автори публікації описують поховання в с. Вільшана Городищенського р-ну Черкаської обл. (курган № 1), де знайдено однотипну сокиру ромбоподібної форми довжиною 14 см, шириною біля отвору – 6 см. Камінь, з якого вона виготовлена, темного кольору. Подібний виріб знайдено у похованні біля с. Дурдине [9, с. 41, рис. 1]. Такі предмети озброєння зібрані були М. С. Бранденбургом поблизу Канева (знаходяться в Ермітажі). Аналогічного типу сокира трапилася в насипі кургану № 2 біля с. Журавлиха Ставищанського р-ну Київської обл. (там само). Підсилення припонтійського впливу на Волині відбувалося завдяки і бабинській культурі, найбільше зафіксованій на берегах Ікви. Над р. Іква, на території с. Коблин Млинівського р-ну Рівненської обл. знайдено кам'яну сокиру темного кольору, котра також, імовірно, південного походження. Вона видовжено-клиноподібної форми. В цьому місці відомі матеріали багатоваликової, стжижовської, межановицької культур. За кілька метрів від місця її знахідки під час будівництва виявлене поховання доби бронзи з металевими прикрасами.

На території згаданої Вінниччини, за даними В. Клочка та О. Коська, знайдено як мінімум

5 сокир катакомбної культури (КК). Напевне, наявні вони і на Тернопільщині. І це не випадково – ареал поширення або культурного впливу катакомбної культурно-історичної спільності (ККІС), зокрема інгульської культури, охоплював і північний захід від ареалу поширення цієї культури. Але тут необхідно ще раз звернути увагу, що на Волині у XX–XVI (XV) ст. до н. е. існувала СК як поєднання прониклих сюди груп КК та місцевого населення (пізньої фази культури кулястих амфор, культури шнурової кераміки, межановицької, городоцько-здовбицької культур). Але основним чинником формування СК була харківсько-воронезька культура, що входила до ККІС. Таким чином, цей етнокультурний симбіоз, у якому все ж домінував припонтійський етнічний субстрат, був на Волині форпостом ККІС, а терени Вінниччини і сусідніх земель (Хмельницької, Тернопільської та ін. областей) могли відігравати роль важливої контактної зони. Тобто тут не йдеться просто про шляхи між Балтією і Припонтидою, а й про значний територіально-етнічний масив стжижовської культури, який охоплював східну частину Люблінщини, значні терени Волині – від Західного Бугу до р. Горинь, кілька районів Волинського Полісся: Костопільський, Маневицький, Ківерцівський, Рівненський (хоча і на Волині, і на Поліссі поселення й хутори утворювали не суцільні масиви заселення, а були в окремих місцях різної щільності).

Поодинокі фрагменти посуду СК трапляються в Любомльському, Ратнівському районах Волинського Полісся – в місці впадіння Случі в Горинь, і навіть на землях південної Білорусі. З цих територій відомі також «цитриноподібні» булави та кам'яні сокири припонтійського типу.

У XV ст. до н. е. в Північно-Західному Причорномор'ї із занепадом культури багатоваликової кераміки (КБК), або бабинської, з'являється високорозвинута сабатинівська культура. В її складанні брали участь, імовірно, крім КБК, носії культури Монтеру (як припускають, балканської культури протофракійського походження). Посуд цієї людності мав дворучні чаші, кубки з петельчастими ручками, наліпами. Він дещо подібний до керамічних виробів культури Ноа (КН). Аналогічними в КН та в сабатинівській були кістяні знаряддя праці, вістря стріл, псалії. У лісостеповому Подніпров'ї сусідами сабатинівців була згадана культура Ноа (теж, імовірно, належала до протофракійського етносу). Тісні зв'язки згаданих культур, їх етнографічно подібні риси дають змогу археологам говорити про історичну культурну спільність Кослоджень – Ноа – сабатинівська. В той же час у сабатинівській культурі вбачають пізню західну ланку розвитку зрубної культури східного походження, яка теж брала участь у формуванні сабатинівської [10, с. 418; 11, с. 83-103].

Дослідники давно помітили незвично велику кількість таких провідних предметів озброєння як бойові кам'яні сокири причорноморських взірців саме на теренах Західної Волині та Полісся. Всі вони мають певну форму, виконані з різних порід каменя майстрами різних часів та культур. Вивчення цього роду артефактів дає можливість зрозуміти особливості даного регіону як зони постійних міграцій, контактів, боротьби, обміну між етносами різновекторного походження.

---

1. Нечитайло А. Связи населения Степной Украины и Северного Кавказа в эпоху бронзы / Аннетта Нечитайло. – К.: Наукова думка, 1991.
2. Нечитайло А. Верхнее Прикубанье в бронзовом веке / Аннетта Нечитайло. – К.: Наукова думка, 1978.
3. Свєшніков І. К., Нікольченко Ю. М. Довідник з археології України. Ровенська область / І. К. Свєшніков, Ю. М. Нікольченко. – К. : Наук. думка, 1982. – 116 с.
4. Klochko V., Kośko A. The societies of corded ware cultures and those of Black sea steppes (yamnaya and catacomb grave cultures) in the route network between the Baltic and Black seas / V. Klochko, A. Kośko // Baltic-Pontic Studies. – 2009. – Vol. 14. – S. 269-301.
5. Маркус І. Озброєння та знаряддя праці населення Західної Волині IV–II тис. до Р. Х. / І. Маркус, Г. Охріменко – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2010. – 492 с.
6. Телегин Д. Я. Остатки могильника среднеднепровской культуры у с. Любеча на Днепре / Д. Я. Телегин, В. А. Круц // Советская археология. – 1970. – № 4.– С. 178-180.
7. Свешников И. К. Серпентиновый топор в коллекции Львовского исторического музея / И. К. Свешников // КСИМК. – 1952. – Вып. 43. – С. 126-131.
8. Клочко В. Нові поховання катакомбної культури в Середньому Подніпров'ї / В. Клочко, М. Ричков

// Археологія. – 1989. – № 3. – С. 60-65.
9. Григор'єв В. П. Роботи лівобережного загону черкаської лісостепової археологічної експедиції // Археологічні дослідження в Україні 1993 року: Зб. наук. праць. – К., 1997. – С. 41-43.
10. Давня історія України : В 3 т. / [ред. кол.: П. П. Толочко та ін.]. – К. : Наук. думка, 1997. – Т. 1. – 559 с.
11. Березанская С. С. Культуры эпохи бронзы на территории Украины: монография / С. С. Березанская, В. В. Отрощенко, Н. Н. Чередниченко, И. Н. Шарафутдинова. – К. : Наук. думка, 1986. – 166 с.

Рис. 1. Кам'яні сокири південного походження з фондів Володимир-Волинського історичного музею: 1 – Володимир-Волинський р-н, 2 – Маркостав, 3 – Лудин, 4 – Володимир-Волинський р-н

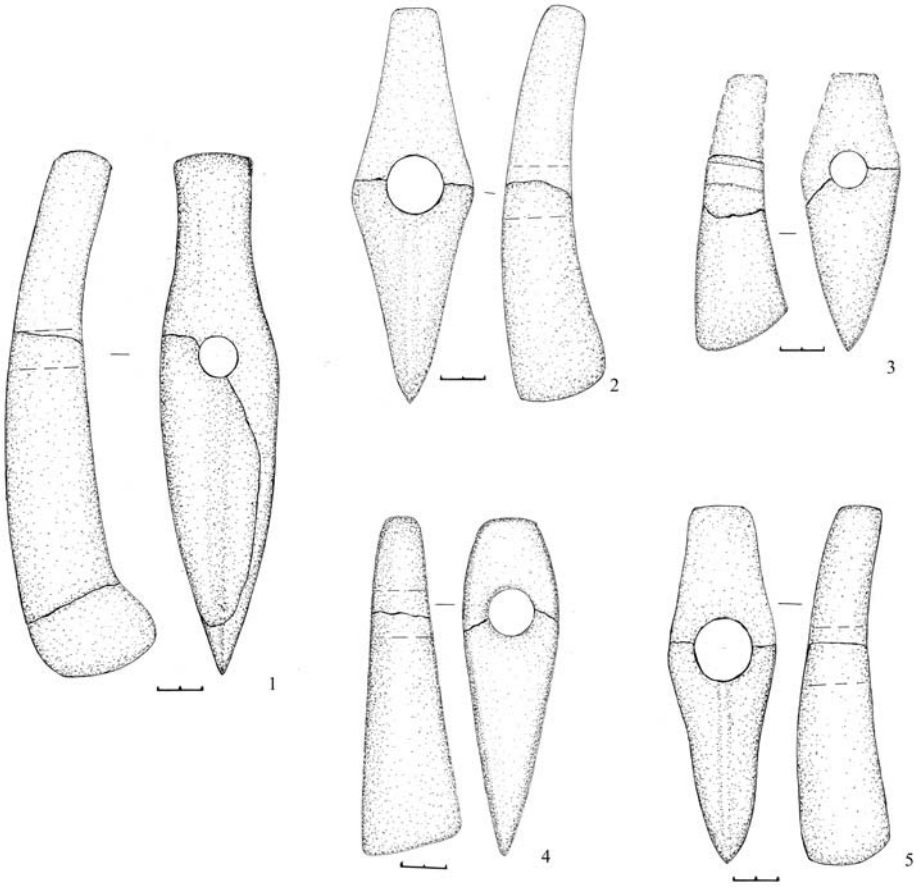

Рис. 2. Сокири бородинського типу доби бронзи: 1 – Дубнівський р-н; 2 – Млинівський р-н Рівненська обл.; 3 – Олика; 4, 5 – Торчин Волинська обл.

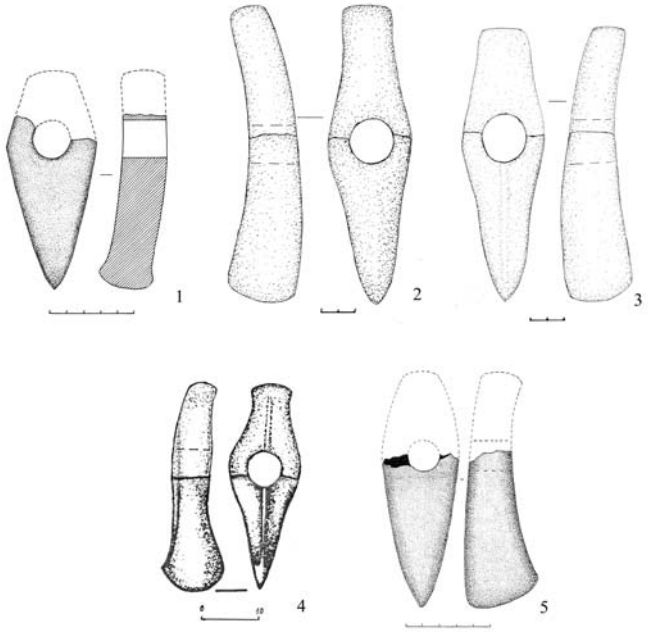

Рис. 3. Сокири бородинського типу доби бронзи: 1 – Кутянка, Середнє Погориння (за О.Романчуком); 2 – околиці Луцька; 3 – околиці Торчина; 4 – Зозів II Рівненський р-н Рівненська обл.; 5 – Остріг, ур. Бельмаж, Острозький район, Рівненська обл. (1, 5 – за О.Романчуком; 4 – за І. Свєшніковим; 2, 3 – за Г.Охріменком)

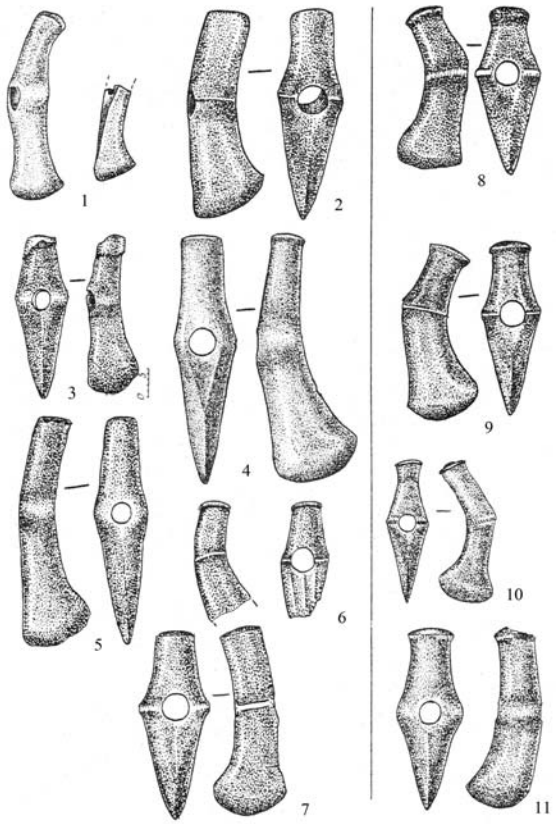

Рис. 4. Кам'яні сокири з Причорномор'я: 1 – Луганськ, курган № 3, пох.3; 2 – Маріуполь; 2а – р. Гайчула (поблизу Маріуполя); 3 – Виноградне, курган № 24, пох. 22; 4 – Аккермень, курган №8, пох. 7; 5 – Кучугури (Херсонщина); 6 – Єкатеринівка (Дніпропетровськ); 7 – Петропавлівка, курган №4, пох. 9; 9 – Суворовська, курган № 17, пох. 15; 10 – Суворовська, курган № 17, пох. 13; 11 – Чегем І, курган № 21, пох. 3, Ставропілля (за Д. Полідович, В. Циміданов, 1995)

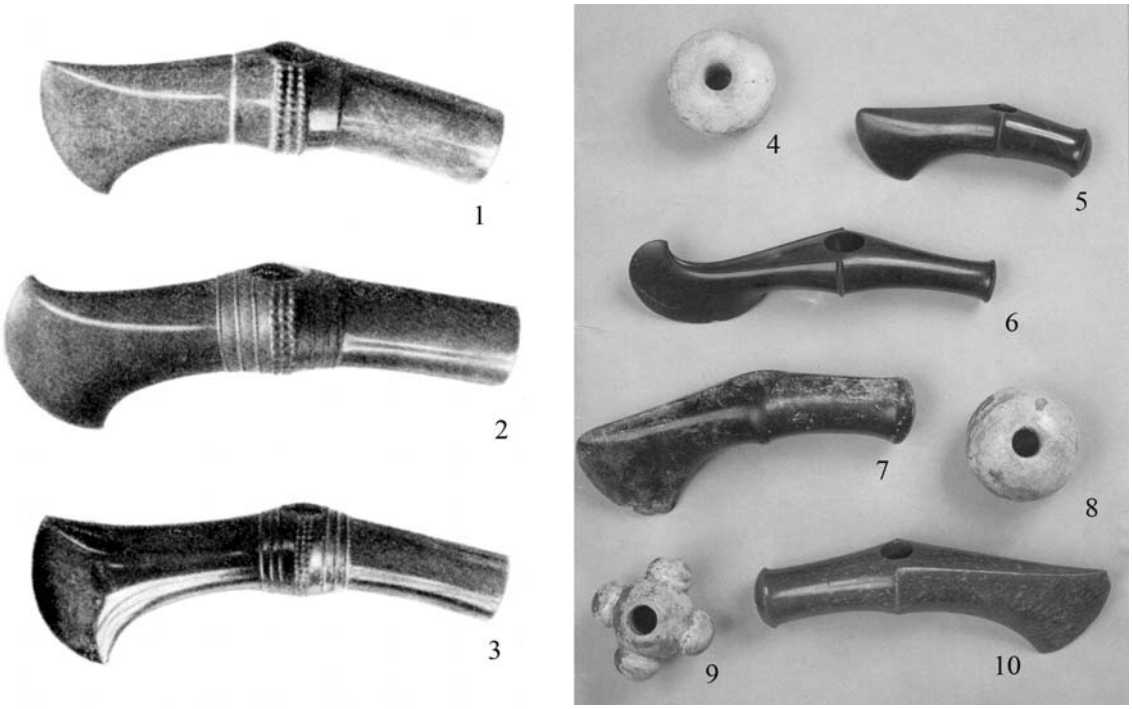

Рис. 5. Ритуальні сокири: 1-3 – Троя II (друга половина III тис. до н.е.); 4-10 – Бородинський скарб (Бесарабія) (друга половина II тис. до н.е.)

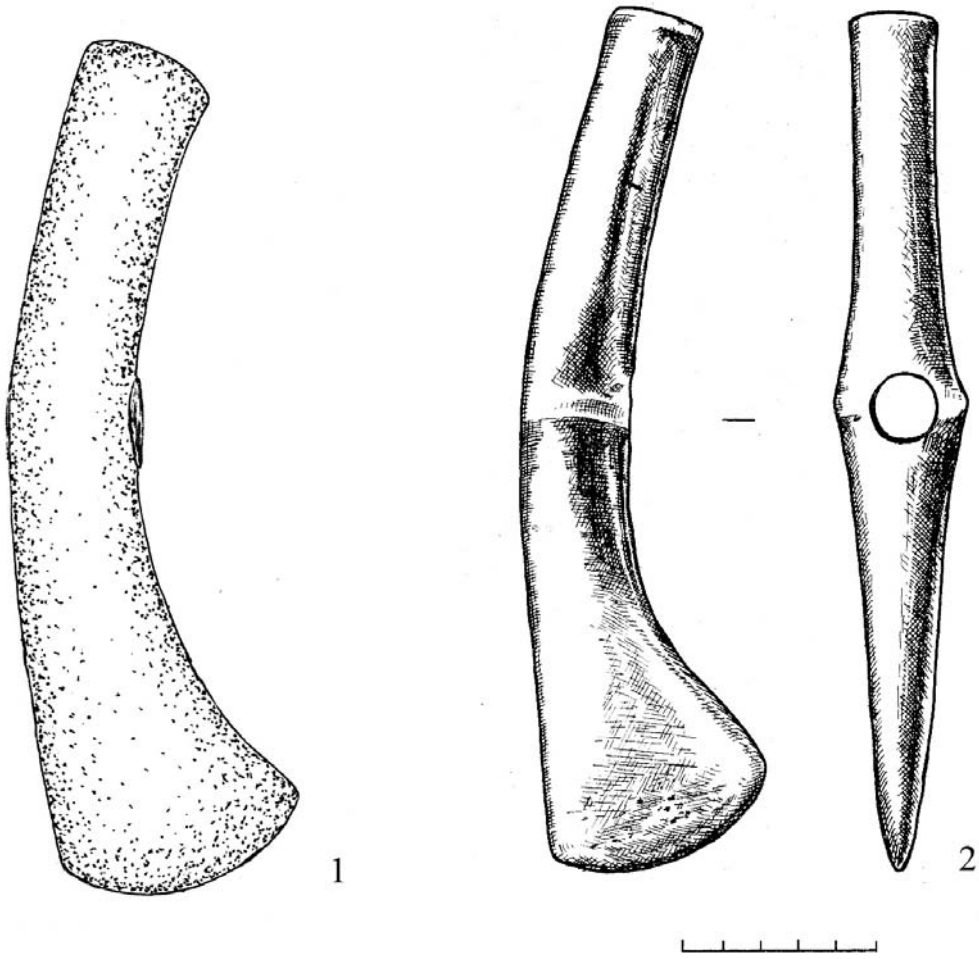

Рис. 6. Сокири доби бронзи: 1 – бронзова сокира, с. Коритне Радивилівський р-н Рівненська обл. (за І. Свєшніковим); 2 – полірована сокира із змієвика, Лебеді, Нижнє Прикубання, курган №3, пох. 10 (ливарника) (за А.Гей, 1986)

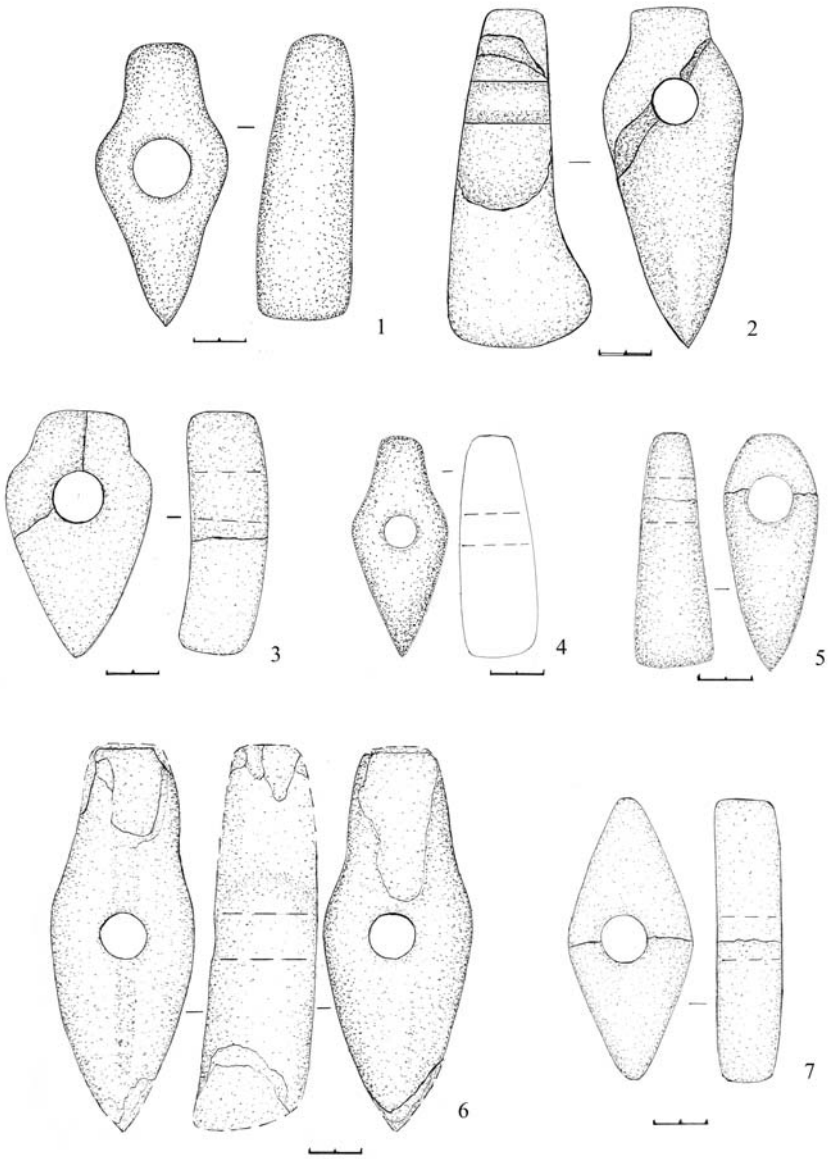

Рис. 7. Сокири доби бронзи: 1 – Костопільський р-н Рівненська обл.; 2 – с.Буяни; 3 – Лисичники, ур. Калинівка (Подністров'я); 4 – Великий Мідськ Рівненська обл.; 5, 7 – Торчин; 6 – Окорськ Локачинський р-н Волинська обл.

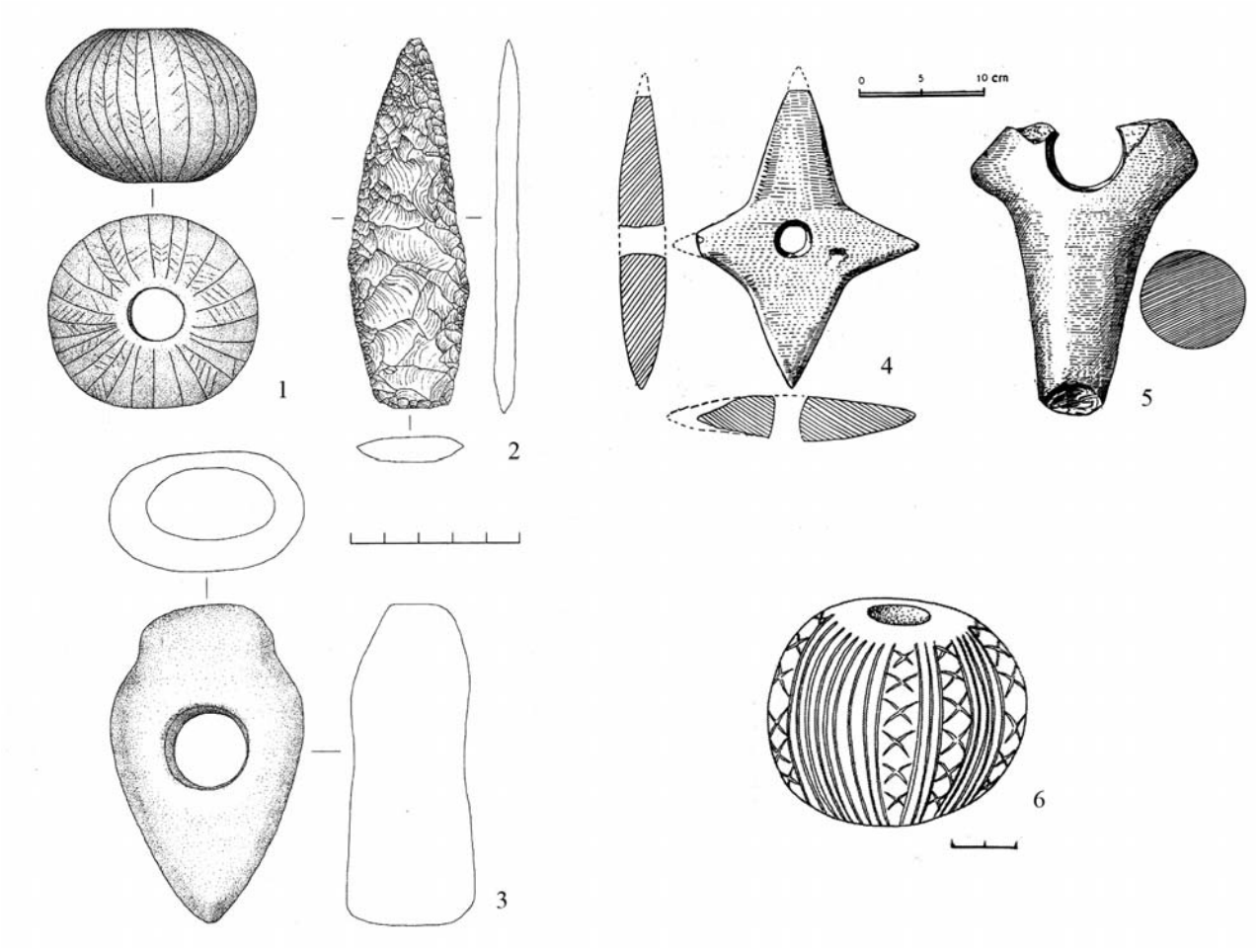

Рис. 8. Кам'яні булави, сокири та наконечник списа доби бронзи: 1-3 – Рудня Дубровицький р-н Рівненська обл.; 4 – Словечне Овруцький р-н Житомирська обл.; 5 – Альт Мадліч, пов. Любуш (Польща); 6 – Пінськ (Білорусь)